

PDF hosted at the Radboud Repository of the Radboud University Nijmegen

The following full text is a publisher's version.

For additional information about this publication click this link.

<http://hdl.handle.net/2066/178115>

Please be advised that this information was generated on 2017-12-05 and may be subject to change.

Paul Puschmann

Discriminatie met dodelijke gevolgen

Oversterfte onder Kosovaarse meisjes en vrouwen in de tweede helft van de twintigste eeuw

*"Globally, early child mortality is about nine per cent higher for girls than boys, and this excess is attributed to the discriminatory behaviour of caretakers rather than to the biological factors that predominate in infancy."*¹

- Kathryn Yount

De natuur lijkt het vrouwelijke geslacht in één opzicht duidelijk bevoordeeld te hebben. Onder vergelijkbare leefomstandigheden hebben vrouwen namelijk in bijna alle leeftijdscategorieën lagere sterftecijfers dan mannen.² Het voordeel lijkt genetisch bepaald te zijn, aangezien met name vrouwelijke zuigelingen bij een gelijke behandeling beduidend lagere sterfterisico's hebben.³ Desalniettemin treffen we in het heden en verleden in bepaalde gebieden op aarde oversterfte onder meisjes en vrouwen aan. Een blik op de totale wereldbevolking laat zien dat vrouwen, hoewel zij biologisch gezien het sterkere geslacht zijn, een hogere mortaliteit kennen dan mannen. Op onze planeet wonen namelijk meer mannen dan vrouwen.⁴ Dit duidt erop dat veel mannen betere levensomstandigheden genieten dan vrouwen.

Ook in Europa kwam in het verleden oversterfte onder het vrouwelijke geslacht voor, met name in de puberteit en de vruchtbare periode. De oversterfte werd voor een aanzienlijk deel veroorzaakt door het feit dat meisjes en vrouwen vaker aan infectieziektes (voornamelijk tuberculose) overleden dan jongens en mannen. Tot op heden is niet geheel duidelijk waarom vrouwen vaker aan

•

¹ K. Yount, 'Excess mortality of girls in the Middle East in the 1970s and the 1980s: Patterns, correlates and gaps in research', *Population Studies* 55 (2001) 291.

² A. Sen, 'Mortality as an indicator of economic success and failure', *The economic journal* vol. 108 no. 446 (1998) 1-25, aldaar 11.

³ K. Hill en D. Upchurch, 'Gender differences in child health: Evidence from the demographic and health surveys', *Population and Development Review* 21 (1995) 127-151, aldaar 129.

⁴ Tegenover iedere honderd mannen staan slechts 98 vrouwen.

besmettelijke ziektes stierven. Uit de literatuur in kwestie komen grofweg drie verklaringen naar voren.⁵ Auteurs als Louis Henry, Edward Shorter, Dominique Tabutin en Michel Willems gaan er vanuit dat het vrouwelijke geslacht in de puberteit en de vruchtbare periode gevoeliger is voor bepaalde infectieziekten.⁶ In deze levensfasen wordt het lichaam van de vrouw immers met hormonale veranderingen geconfronteerd, waardoor het mogelijkwerijze vatbaarder is voor lichamelijke aandoeningen.⁷ Volgens Antonella Pinelli, Paolo Mancini en Frans van Poppel werden meisjes en vrouwen vaker aan infectieziekten blootgesteld.⁸ Laatstgenoemde wees er bijvoorbeeld op dat meisjes vaker met de verzorging van de zieken werden belast, waardoor de kans op besmetting sterk werd vergroot.⁹ Tot slot zijn er onderzoekers als Stephan Klasen, die beweren dat vrouwen minder weerstand aan bepaalde ziektes konden bieden, omdat zij vanwege hun lagere sociale status slechter doorvoed waren en minder van de medische zorg konden profiteren. Antropologen hebben inderdaad aangetoond dat in veel traditionele, patriarchale samenlevingen, waarin een duidelijke voorkeur voor nakomelingen van het mannelijke geslacht bestaat, meisjes slechter verzorgd worden dan jongens. Zij krijgen in dergelijke samenlevingen waarin de middelen toch al schaars zijn minder voedsel, minder onderwijs en kunnen minder van de gezondheidszorg profiteren.¹⁰ Dit alles zou tot een hogere sterfte onder meisjes kunnen leiden.

In Nederland lijken meisjes tot aan het begin van de twintigste eeuw inderdaad minder vaak gevaccineerd te zijn geweest dan jongens.¹¹ Bovendien is het opvallend dat de oversterfte onder het vrouwelijke geslacht zich zowel in Nederland als in Duitsland op het platteland concentreerde.¹² In steden, waar infectieziekten zich vanwege de hoge bevolkingsdichtheid en de slechte hygiënische

•

⁵ Voor de verklaring van de oversterfte onder het vrouwelijke geslacht vindt er in veel gevallen een combinatie van die argumenten plaats. Antonella Pinelli en Paolo Mancini stellen bijvoorbeeld dat meisjes vaker aan infectieziekten werden blootgesteld, maar dat de mortaliteitsverschillen ook voor een gedeelte te verklaren waren op basis van de lagere sociale positie van vrouwen. Genderverklaringen en biologische verklaringen lijken elkaar daarentegen uit te sluiten.

⁶ L. Henry, 'Men's and Women's Mortality in the Past', *Population* 44:1 (1989) 177-201; E. Shorter, *A History of Women's bodies* (Harmondsworth 1984); D. Tabutin en M. Willems, 'Differential Mortality by Sex from Birth to Adolescence: The Historical Experience of the West (1750-1930)', in: United Nations, *Too young to die: Genes or Gender?* (New York 1998) 17-53.

⁷ Henry, 'Men's and Women's Mortality', 196.

⁸ A. Pinelli en P. Mancini, 'Gender Mortality Differences from Birth to Puberty in Italy, 1887-1940', in: C. Corsini and P. Viazzo, *The Decline of Infant and Child Mortality. The European Experience: 1750-1990* (Den Haag 1997) 73-93, aldaar 90.

⁹ F. van Poppel, *De 'statistieke ontleding van de dooden': Een spraakzame bron?* (Nijmegen 1999) 16.

¹⁰ S. D'Souza en L. Chen, 'Sex Differentials in Mortality in Rural Bangladesh', *Population and Development Review* 6:2 (1980) 257-270, aldaar 257.

¹¹ Van Poppel, *De 'statistieke ontleding van de dooden'*, 17.

¹² S. Klasen, 'Marriage, Bargaining, and Intrahousehold Resource Allocation: Excess

omstandigheden makkelijker konden verspreiden, lag daarentegen de mortaliteit hoger onder de jongens en de mannen. De eerder genoemde biologische verklaring van Henry *cum suis* lijkt zodoende onjuist te zijn. Mijns inziens is het daarom aannemelijk dat de oversterfte onder het vrouwelijke geslacht (in Nederland en Duitsland) in eerste instantie werd veroorzaakt door discriminatie ten aanzien van de voedselverdeling en de gezondheidszorg. Het valt echter niet te loochenen dat meisjes en vrouwen vanwege hun specifieke genderrol ook meer aan besmettelijke ziektes werden blootgesteld.

Oversterfte onder meisjes en vrouwen komt heden ten dage nog altijd voor in Azië en Noord-Afrika. In Europa verdween dit fenomeen gelijktijdig met de mortaliteitstransitie.¹³ De afname van de sterfte, die veroorzaakt werd door de alsmaar beter wordende levensomstandigheden, de toegenomen kennis in de medische wetenschap en de verbeterde gezondheidszorg, ging namelijk gepaard met een verschuiving in de doodsoorzaken. Volgens de epidemiologische transitietheorie van de Egyptische arts Abdel Omran vond er een eenvormige afname in infectieziektes en vervolgens een eenvormige toename van zogenaamde '*degenerative and man-made diseases*' plaats.¹⁴ Doordat infectieziektes die meer vrouwen het leven hadden gekost afnamen en doodsoorzaken waar mannen vaker het slachtoffer van werden, toenamen, verdween de oversterfte onder het vrouwelijke geslacht geleidelijk.¹⁵ Na 1930 was oversterfte onder meisjes en vrouwen dan ook in nagenoeg de hele Westerse wereld verdwenen.¹⁶

Één bevolkingsgroep in Europa conformeerde zich echter niet aan de generale ontwikkelingen: de Albanese bevolking in het voormalige Joegoslavië. In deze populatie bleef oversterfte onder het vrouwelijke geslacht nog lange tijd voortbestaan. De aan het *Institut national d'études démographiques* (INED) verbonden demograaf Youssef Courbage wees hier in een spraakmakend arti-

•

Female Mortality among Adults during Early German Development, 1740-1860', *The Journal of Economic History* 58:2 (1998)432-467, met name 442; Van Poppel, *De 'statistieke ontleding van de doden'*, 19.

¹³ Men bedenke dat de mortaliteitstransitie ook eerder in Europa intrad dan in Azië en Noord-Afrika.

¹⁴ A. Omran, 'The Epidemiologic Transition: A Theory of the Epidemiology of Population Change', *The Milbank Memorial Fund Quarterly* 49:4 (1971) 509-538. Zie voor een eenvoudige uitleg van de theorie: J. Mackenbach, *De veren van Icarus - Over de achtergronden van twee eeuwen epidemiologische transitie in Nederland* (Utrecht 1992) 3-5. N.B. In de praktijk bleek de verschuiving in de doodsoorzaken minder eenvormig te zijn verlopen dan Omran had verondersteld. De mortaliteitstransitie ging echter inderdaad gepaard met een afname van infectieziektes en een toename van lifestyle-ziektes. Zie voor Nederland: J. Wolleswinkel-Van den Bosch, C. Looman, F. van Poppel en J. Mackenbach, 'Cause-Specific Mortality Trends in the Netherlands, 1875-1992: A Formal analysis of the Epidemiologic Transition', *International Journal of Epidemiology* 26:4 (1997) 772-781, aldaar 778.

¹⁵ Tabutin en Willems, 'Differential Mortality by Sex', 17.

¹⁶ Ibidem, 17.

kel in 1991 op.¹⁷ Tabel 1 en Grafiek 1 die op gegevens uit dat artikel gebaseerd zijn, spreken een duidelijke taal. Tot en met 1970 kenden vrouwen bij de geboorte een lagere levensverwachting dan mannen en in alle leeftijdscategorieën stierven er steeds meer vrouwen dan mannen. In grafiek 1 wordt dit zichtbaar in de ratio tussen de sterftcijfers van mannen en vrouwen. Bij waarden beneden de 100 is er sprake van oversterfte onder vrouwen, terwijl bij waarden boven de 100 meer mannen dan vrouwen sterven. Hoe afwijkend de situatie onder de Albanese in het voormalige Joegoslavië was, wordt duidelijk wanneer we bedenken dat elders in Europa en Noord-Amerika vrouwen al minstens tweehonderd jaar een hogere levensverwachting bij de geboorte kenden dan mannen en dat zij steeds een lager sterftcijfer hadden genoten.¹⁸

	Mannen	Vrouwen
1956	52,3	48,4
1960	55,1	51,9
1965	59,7	58,9
1970	63,6	63,5
1975	65,9	66,3
1979	67,6	69
1983	67,1	68,9
1987	67,9	70,4

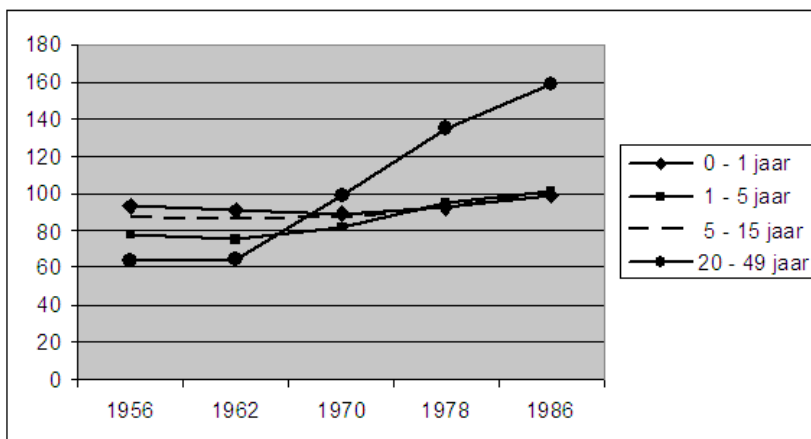
Tabel 1. De ontwikkeling van de levensverwachting onder de Albanese bevolking in Joegoslavië naar geslacht, 1956-1987. Bron: Y. Courbage, 'Surmortalité féminine chez les Musulmans de Yougoslavie: Islam ou culture méditerranéenne?', *Population* 46: 2 (1991) 308.

Gedurende de tweede helft van de twintigste eeuw verbeterde de gezondheidstoestand van de Albanese meisjes en vrouwen geleidelijk. De eerste omkering van het sterfpatroon trad in de jaren zeventig op onder volwassenen. Volwassen Albanese mannen kenden nu een hogere mortaliteit dan de Albanese vrouwen. Onder kinderen en zuigelingen bleef de oversterfte onder het vrouwelijke geslacht echter gewoon voortbestaan. Dit laatste is het meest schrijnend, daar meisjes in het eerste levensjaar onder normale levensomstandigheden veel lagere sterfterisico's hebben dan jongens. Mijn hypothese is dan ook dat Albanese meisjes en jonge vrouwen veel slechter behandeld werden dan de Albanese jongens en mannen. Om te kijken of deze stelling klopt, zijn de sterfteverschillen tussen jongens en meisjes en mannen en vrouwen in Kosovo bestudeerd. Het gros van de Albanese bevolking uit het voormalige Joegoslavië leefde namelijk

•

¹⁷ Y. Courbage, 'Surmortalité féminine chez les Musulmans de Yougoslavie: Islam ou culture méditerranéenne?' *Population* 46: 2 (1991) 299- 325.

¹⁸ Tabutin en Willems, 'Differential Mortality by Sex', 17.

Grafiek 1. De verhouding tussen de sterftcijfers van Albanese mannen en vrouwen naar leeftijdscategorie in Joegoslavië, 1956-1986. Bron: Y. Courbage, 'Surmortalité féminine chez les Musulmans de Yougoslavie: Islam ou culture méditerranéenne?', *Population* 46: 2 (1991) 308.

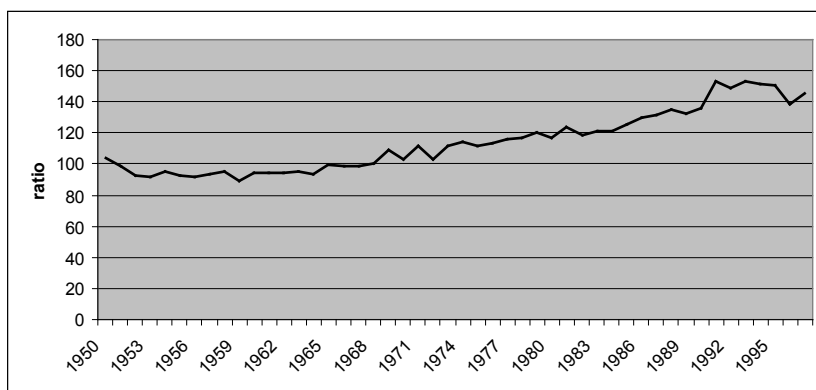
in deze autonome provincie, waar zij gedurende de tweede helft van de twintigste eeuw ongeveer driekwart van de bevolking vormden.

Om de oorzaak van de oversterfte onder de Albanese meisjes en vrouwen op het spoor te komen, zullen we regelmatig een vergelijking maken tussen Nederland en Kosovo. Deze comparatieve benadering biedt de mogelijkheid om potentiële oorzaken systematisch uit te sluiten. Nederland kende namelijk in de tweede helft van de twintigste eeuw geen oversterfte onder het vrouwelijke geslacht en kan zodoende als ideaal-typisch worden beschouwd. Systematische overeenkomsten tussen beide landen op het vlak van de demografie, de economie, de sociale structuren en de cultuur vallen zodoende af als verklarende factor. In de verschillen die wij tussen beide landen aantreffen kan daarentegen de mogelijke oorzaak voor het differentiële sterftepatroon gevonden worden.

Een beschrijving van de sterfteverschillen tussen het mannelijke en het vrouwelijke geslacht in Kosovo, 1950-1997

Een eerste indruk van de genderverschillen in de mortaliteit krijgen we door een blik te werpen op de verhouding tussen het sterftcijfer van mannen en vrouwen. Dit is in grafiek 2 te zien. Waarden beneden de 100 impliceren oversterfte onder vrouwen, terwijl bij waarden boven de 100 meer mannen dan vrouwen sterven. In de periode 1951-1968 vond er oversterfte onder het vrouwelijke geslacht plaats. Dat is opmerkelijk aangezien normaliter de sterfte in de

hogere leeftijdscategorieën overheerst en daar hebben vrouwen onder normale omstandigheden altijd veel lagere sterfterisico's dan mannen. Daarom treffen we zelden een algemene oversterfte onder het vrouwelijke geslacht aan. Dit impliceert dat de oversterfte in veel, misschien zelfs alle leeftijdscategorieën plaatsvond of dat zij op bepaalde leeftijden een bijzonder grote omvang kende. Een blik op de ontwikkeling van de levensverwachting bevestigt dit vermoeden (zie tabel 2). Tussen 1952 en 1962 kenden Kosovaarse mannen namelijk een hogere levensverwachting dan Kosovaarse vrouwen. Dat betekent dat we bij de casus Kosovo met een buitengewone situatie te maken hebben, die niet te vergelijken is met de oversterfte onder het vrouwelijke geslacht in het West-Europese verleden. Deze beperkte zich immers tot een zeer beperkt aantal leeftijdsgroepen. In de afgelopen anderhalve eeuw was er in Nederland dan ook steeds van een algemene oversterfte onder mannen sprake en lag de levensverwachting van vrouwen bij de geboorte altijd boven die van mannen.¹⁹

Grafiek 2. De verhouding tussen de sterftcijfers van Kosovaarse mannen en vrouwen, 1950 – 1997. Bron: Statistical Office of Serbia (Belgrado).

De oversterfte onder het vrouwelijke geslacht in Kosovo bereikt een 'hoogtepunt' rond 1959, waarna een geleidelijke afname plaatsvond. In 1968 signaleren we voor het eerst sinds 1950 oversterfte onder het mannelijke geslacht, die in de daaropvolgende jaren alleen maar verder toeneemt. In de periode 1970-1972 is de levensverwachting van vrouwen dan ook boven die van mannen uitgestegen. Deze ontwikkeling duidt erop dat oversterfte onder het vrouwelijke geslacht in steeds meer leeftijdscategorieën verdween. Ook in Kosovo lijkt de afname van de sterfte met een geleidelijke overgang van oversterfte onder meisjes en vrouwen naar oversterfte onder het mannelijke geslacht plaatsgevonden te hebben. Een groot verschil zit hem echter in de Ausgangssituatie. In

•

19 Van Poppel, *De 'statistieke ontleding'*, 8.

Nederland beperkte de oversterfte onder meisjes en vrouwen zich vrijwel geheel tot de leeftijdscategorieën 9-19 jaar en 28-45 jaar en kende daarmee een naar verhouding geringe omvang (zie grafiek 1). In Kosovo lijkt de oversterfte onder het vrouwelijke geslacht echter een veel grotere omvang te hebben gekend. Tot in de jaren zestig kenden meisjes immers bij de geboorte een lagere levensverwachting dan jongens.

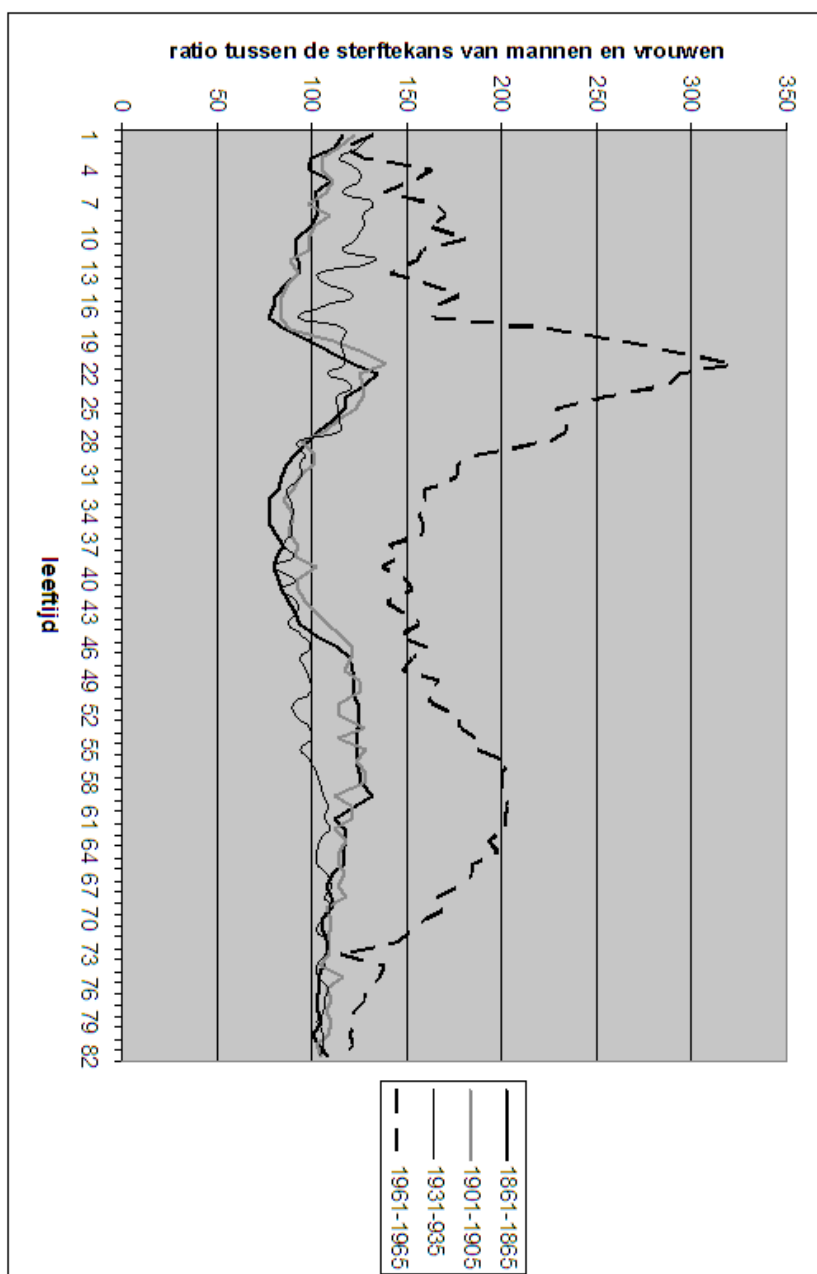
	Mannen	Vrouwen
1952-1954	48,64	45,29
1960-1962	57,08	55,48
1970-1972	64,59	66,54
1980-1982	68,06	71,48
1990-1992	71,36	77,20

Tabel 2. De ontwikkeling van de levensverwachting van Kosovaarse mannen en vrouwen, 1952-1992. Bron: Statistical Office of Serbia (Belgrado).

De levensverwachting en de ratio tussen het sterftcijfer van mannen en vrouwen, zoals die in de tabel 2 en grafiek 2 gepresenteerd werden, geven ons geen inzicht in de leeftijdsspecifieke sterfte. Daarom is het verstandig om het sterftcijfer ook per leeftijdscategorie en geslacht te berekenen, om op die manier te bezien op welke leeftijden en in welke mate de oversterfte onder het vrouwelijke geslacht zich voordeed. Vanwege een dataprobleem kiezen we hier echter voor een andere benadering. We kijken naar de verhouding tussen het aantal mannen en vrouwen per leeftijdscategorie van de Kosovaarse bevolking, de zogenaamde sex-ratio. Wanneer er oversterfte onder mannen in een populatie plaatsvindt die geen noemenswaardige geslachtsverschillen in migratie kent, moet het aandeel van de vrouwen in die populatie automatisch toenemen. Er sterven dan immers naar verhouding steeds meer mannen, terwijl de migratie de geslachtsverhoudingen onbeïnvloed laat. Wanneer er daarentegen oversterfte onder vrouwen plaatsvindt, neemt het aandeel van de mannen in de populatie toe. In de praktijk komen we natuurlijk nauwelijks een situatie tegen waarin de migratie voor mannen en vrouwen exact dezelfde omvang kent. Daarom is het van belang een blik te werpen op de netto-migratie (immigratie-emigratie). Omdat ook deze cijfers niet direct voor handen zijn, heb ik de netto-migratie in Kosovo voor de tweede helft van de twintigste eeuw op basis van de bevolkingsomvang en de natuurlijke bevolkingsgroei berekend.²⁰ De resultaten zijn te zien in tabel 3. In de gehele periode 1949-1991 verlieten steeds meer mensen Kosovo dan dat er zich vestigden. Als gevolg van de migratie verloor de autonome provincie voortdurend meer mannen dan vrouwen. De periode 1972-1981 vormt daarbij een uitzondering. Destijds verloor Kosovo 6687 meer vrouwen

•

²⁰ $\text{netto-migratie in jaar } X1 = \text{bevolkingsomvang aan het begin van jaar } X2 - \text{bevolkingsomvang aan het begin van jaar } X1 - \text{natuurlijke bevolkingsgroei in jaar } X1.$

Grafiek 3. De verhouding tussen de sterftekansen van mannen en vrouwen naar leeftijd in Nederland in 1861-1865, 1901-1905, 1931-1935 en 1961-1965. Bron: CBS Statline.

dan mannen. Afgezien van de periode 1972-1981 mocht men op basis van de migratiecijfers een geleidelijke toename van het aandeel van de vrouwen in de totale bevolking verwachten. Immers, alleen wanneer de oversterfte onder vrouwen een zeer grote omvang gekend heeft, bleef het aandeel gelijk of nam het mogelijkерwijze zelfs nog af.

	Mannen	Vrouwen	Vershil
1949-1953	-6414	-532	-5882
1954-1961	-31416	-19569	-11847
1962-1971	-25859	-16183	-9676
1972-1981	-24188	-30875	6687
1982-1991	-34357	-31833	-2524

Tabel 3. De netto-migratie in Kosovo naar geslacht, 1949-1991.

Laten we nu een blik werpen op de sex ratio per leeftijdscategorie in Kosovo. Op deze manier kunnen we meer inzicht verwerven in de sterfteverschillen tussen mannen en vrouwen. We zien immers in welke leeftijdscategorieën er minder vrouwen dan mannen aanwezig waren (missing-females) en hoe zich de verhouding tussen de geslachten door de tijd ontwikkelde. Exact valt de oversterfte onder meisjes en vrouwen op deze manier helaas niet te lokaliseren, daar we de netto-migratie niet per leeftijdscategorie ter beschikking hebben. Het is immers in principe mogelijk dat een negatieve sex ratio in bepaalde leeftijdsgroepen veroorzaakt werd door een grotere negatieve netto-migratie onder meisjes en/ of vrouwen. De verhouding tussen het aantal mannen en vrouwen in de Kosovaarse populatie is in tabel 4 weergegeven.²¹ Bij waarden beneden de 100 bevinden zich meer mannen in deze leeftijdscategorie, terwijl bij waarden boven de 100 de vrouwen in de meerderheid zijn. De tabel bevestigt opnieuw dat er een fikse oversterfte onder meisjes en vrouwen plaatsgevonden moet hebben, want in ontzettend veel leeftijdsgroepen treffen we meer mannen dan vrouwen aan, terwijl Kosovo als gevolg van migratie gedurende het overgrote deel van de onderzoeksperiode meer mannen dan vrouwen verloor als gevolg van migratie. Zeker in de periode 1948-1971 moet de oversterfte onder het vrouwelijke geslacht nog een aanzienlijke omvang gekend hebben, daar Kosovo destijds veel meer mannen verloor als gevolg van migratie, terwijl het aandeel van de vrouwen in de populatie alsmaar verder afnam. Er moeten dus destijds veel meer meisjes en vrouwen gestorven zijn dan jongens en mannen. Met name meisjes en jonge vrouwen onder de vijfentwintig jaar lijken hier-

•

²¹ Voor de berekening van de sexratio heb ik de volgende formule gebruikt: (Aantal vrouwen/ aantal mannen)*100.

door getroffen. In de hogere leeftijdsgroepen kwam er namelijk niet zelden een vrouwenoverschot voor. De daling van het aandeel van de vrouwen in de Kosovo-vrouwelijke populatie in de periode 1971-1981 zal voor een aanzienlijk deel toe te schrijven zijn aan het grote aantal vrouwen dat destijds de autonome provincie verliet. In de lagere leeftijdscategorieën zien we evenwel het aandeel van de meisjes toenemen. Dit maakt aannemelijk dat oversterfte onder jongens hier de norm is geworden.

	1948	1953	1961	1971	1981
Totaal	96,2	95,9	95,7	95,3	93,6
0-4	95,0	93,3	91,1	92,8	92,9
5-9	86,7	89,9	90,4	91,5	92,5
10-14	85,4	84,8	89,3	90,3	91,5
15-19	90,0	91,6	94,1	93,5	90,7
20-24	95,7	90,2	91,7	94,2	90,0
25-29	103,3	104,9	101,9	95,8	90,6
30-34	107,7	101,7	98,3	97,9	95,1
35-39	98,8	110,2	102,9	101,5	94,7
40-44	91,6	93,6	102,1	97,5	95,8
45-49	106,4	92,5	99,6	100,5	99,3
50-54	103,3	103,1	89,7	104,4	95,0
55-59	121,1	111,5	100,6	105,1	100,5
60-64	109,2	119,0	114,2	91,9	108,7
65-69	114,0	113,4	108,9	97,3	104,5
70-74	106,2	117,9	133,8	113,7	93,5
75+	129,4	135,1	127,9	127,2	114,8

Tabel 4. De verhouding tussen het aantal mannen en vrouwen in Kosovo per leeftijdscategorie in 1948, 1953, 1961, 1971, 1981. Bron: Statistical Office of Serbia (Belgrado).

Alles overziend, lijkt de oversterfte zich met name onder meisjes en vrouwen beneden de vijftig jaar te hebben voorgedaan, maar ook tussen de 25 en 49 jaar lijken niet zelden meer vrouwen dan mannen gestorven te zijn.²² Gedu-

•

²² Volgens Youssef Courbage lag de moedersterfte in Kosovo in de jaren vijftig op een buitengewoon hoog niveau, maar daalde daarna relatief snel. Zie met name de grafiek op p. 321 van bovenstaand artikel.

rende de onderzoeksperiode nam de oversterfte onder het vrouwelijke geslacht evenwel af en maakte plaats voor een algemene oversterfte onder jongens en mannen. Deze omkering van het patroon ging net als in de rest van Europa gepaard met de mortaliteitstransitie. De oversterfte die we onder het vrouwelijke geslacht in Kosovo constateerden, kende echter een naar verhouding veel grotere omvang. In Nederland lag het sterftecijfer voor alle vrouwen immers nooit boven dat van alle mannen.

Het beeld dat hier van het niveau en de ontwikkeling van de mortaliteitsverschillen tussen Kosovaarse mannen en vrouwen geschetst werd, komt in grote lijnen overeen met de bevindingen van Youssef Courbage over de Albanese bevolking in Joegoslavië. Oversterfte onder vrouwen kwam in de jaren vijftig en zestig nog dramatisch veel voor, met name onder meisjes en jonge vrouwen, maar nam geleidelijk af. Omstreeks 1970 steeg de levensverwachting van vrouwen dan ook boven die van de mannen uit. Toch valt het beeld van de sterfte onder de Kosovaarse vrouwen iets minder negatief uit dan dat van de Albanese vrouwen in het voormalige Joegoslavië. De oversterfte onder de Albanese vrouwen lijkt hoger te zijn geweest en langer aangehouden te hebben. Ik ben dan ook geneigd Courbage gelijk te geven wanneer hij zegt dat de oversterfte in Kosovo zich tot de Albanese bevolking beperkte.²³ Hadden we de mogelijkheid gehad om alleen de Albanese Kosovaren in de analyse op nemen dan had de oversterfte onder de vrouwen waarschijnlijk een hoger niveau gekend en langer aangehouden.

Een mogelijke verklaring voor de oversterfte onder de Kosovaarse meisjes: De Zadruga en het patriarchaat

Nadat we hebben aangetoond dat er in de tweede helft van de twintigste eeuw in Kosovo oversterfte onder het vrouwelijke geslacht heeft plaatsgevonden, proberen we een mogelijke verklaring voor dit fenomeen te geven. Alvorens een eigen analyse door te voeren is het verstandig een blik te werpen op de historiografie in kwestie. Youssef Courbage, Gjergj Rrapi en Hivzi Islami hebben namelijk al een poging ondernomen om de oversterfte onder meisjes en vrouwen in dit deel van Europa te verklaren.

Courbage heeft aangetoond dat oversterfte onder de Albanese bevolking in Joegoslavië niet veroorzaakt werd door de islam. Servische en Kroatische islamitische vrouwen kenden in de tweede helft van de twintigste eeuw namelijk nauwelijks of geen oversterfte.²⁴ Er was daarom in zijn optiek iets speciaals met

•

²³ Courbage, 'Surmortalité féminine', 310.

²⁴ Ibidem, 314.

de Albanezen aan de hand. Volgens Courbage hadden zij als gevolg van het politieke isolement in Kosovo vast gehouden aan een oude Mediterrane cultuur, die de emancipatie van de vrouw in dit deel van Europa had tegen gehouden.²⁵ Courbage ging er dan ook vanuit dat discriminatie van meisjes en vrouwen aan de basis lag van de oversterfte. Kosovaarse meisjes en vrouwen hadden volgens hem minder vrijheid gekend, hadden minder en/ of slechter voedsel gekregen en zij hadden minder toegang gehad tot de gezondheidszorg.

Gjergj Rapi heeft in zijn studie over de Albanese extended family ook aandacht besteed aan de oversterfte onder de Albanese meisjes en vrouwen. Hij is evenals Courbage van mening dat de oorzaak van dit fenomeen niet van biologische maar van sociaal-culturele aard is. De belangrijkste oorzaak van de oversterfte ziet Rapi net als Courbage in discriminatie van het vrouwelijke geslacht. Reeds bij de geboorte zijn meisjes minder welkom dan jongens, maar ook daarna krijgen zij beduidend minder aandacht. Om aan te tonen hoever de discriminatie gaat geeft hij volgende voorbeeld. Wanneer men een Albanees vraagt hoeveel kinderen hij heeft zal hij antwoorden dat hij een x-aantal jongens heeft. Pas even later zal hij er aarzelend aan toevoegen dat hij ook nog een x-aantal dochters heeft.²⁶ Ten tweede wordt de oversterfte onder vrouwen volgens Rapi veroorzaakt door de naar verhouding erg hoge fertiliteit. Deze verhoogt de moedersterfte en verklaart in zijn ogen voor een groot deel het vrouwentekort in de vruchtbare leeftijd. Voorts wordt het vrouwentekort, dat op een zeer hoge oversterfte onder meisjes en vrouwen duidt, in de ogen van Rapi voor een deel veroorzaakt door de onderregistratie van de geboortes van meisjes.²⁷ Wanneer dit laatste het geval is, heeft de oversterfte mogelijk inderdaad een kleinere omvang gekend. Rapi was het tot slot nog op een ander belangrijk punt met Courbage eens: de oversterfte onder het vrouwelijke geslacht in Kosovo beperkte zich ook in zijn ogen tot de Albanese bevolking.²⁸

Hivzi Islami heeft zich eveneens over de oversterfte onder de Albanese meisjes en vrouwen in Kosovo uitgelaten. Hij zoekt de oorzaak van de oversterfte onder de meisjes, net als Courbage, in een traditionele cultuur. Binnen deze traditionele cultuur worden jongens en mannen volgens Islami als waardevoller beschouwd omdat zij de agrarische activiteiten uitvoeren. Daarom worden meisjes en vrouwen slechter behandeld, waardoor ze een slechtere gezondheid kennen en vaker sterven. Islami geeft echter net als Rapi toe dat de geboorte van meisjes inderdaad minder vaak wordt opgegeven, waardoor men het idee krijgt dat de oversterfte nog groter was dan feitelijk het geval was.²⁹

•

25 Ibidem, 324.

26 G.Rapi, *Die albanische Großfamilie im Kosovo* (Wenen 2003), 46.

27 Rapi, *Die albanische Großfamilie*, 47.

28 Ibidem, 45.

29 Islami, 'La croissance démographique', 918.

Laten we nu terugkeren naar het eigen onderzoek. Om de oversterfte onder de Kosovaarse meisjes te verklaren is het zinnig een blik te werpen op de doodsoorzaken. Op die manier kunnen we er immers achterkomen aan welke ziektes meisjes en vrouwen vaker stierven dan jongens en mannen. Wij beschikken echter alleen over gegevens voor zuigelingen en peuters in de periodes 1955-1961 en 1981-1987. Deze gegevens staan in tabel 5, die afkomstig is uit het artikel van Youssef Courbage. In de tabel kunnen we het relatieve aandeel van elke doodsoorzaak zien en de mate waarin zij meisjes dan wel jongens trof. Dit laatste wordt aangegeven door een zogenaamde 'geslachtsindex'. Bij waarden boven de 100 kwam deze doodsoorzaak vaker bij meisjes voor, terwijl voor waarden onder de 100 geldt dat zij vaker bij jongens voorkwamen (N.B. dus andersom dan in de andere tabellen en grafieken in dit artikel). Alvorens op de analyse van deze gegevens in te gaan is het belangrijk te bedenken, dat deze cijfers slechts op een beperkte periode betrekking hebben en maar een kleine leeftijdsgroep omvatten. De cijfers zullen dus naar alle waarschijnlijkheid niet volledig representatief zijn voor de ontwikkeling van de doodsoorzaken onder de hele Kosovaarse bevolking in de tweede helft van de twintigste eeuw. Desalniettemin meen ik dat zij een goede indicatie van die ontwikkeling kunnen schetsen.

Uit deze gegevens valt meteen op dat er geen duidelijke afname in de infectieziektes heeft plaatsgevonden. Dit hadden wij evenwel op basis van de epidemiologische transitietheorie mogen verwachten. In plaats daarvan zijn infectieziektes voor zuigelingen in de periode 1981-1987 een belangrijkere doodsoorzaak geworden dan zij tussen 1955 en 1961 waren. Kleuters zijn daarentegen in de tweede periode minder aan infectieziektes gestorven. Voorts zien we dat er op dit punt ook een interessante verschuiving in de geslachtsindex heeft plaatsgevonden. In de periode 1955-1961 stierven er nog naar verhouding veel meer meisjes aan infectieziektes dan in de periode 1981-1987. In de laatste periode overlijden zij nog steeds vaker aan deze ziektes dan jongens, maar het verschil is veel geringer geworden. Een veel grotere vooruitgang is echter geboekt op het gebied van de ziektes aan de spijsverteringsorganen. Deze zijn beduidend minder slachtoffers gaan eisen. Bovendien troffen zij aanvankelijk veel meer meisjes, terwijl tussen 1981 en 1987 hier veel meer jongens aan stierven. We moeten nu evenwel rekening houden met de historische context. In de jaren vijftig vond er als gevolg van de weerstand van de Albanezen tegen de collectivisering een drastische afname in de graanproductie plaats waardoor serieuze voedseltekorten ontstonden. Hier kan het relatief hoge aandeel van de spijsverteringsziektes in de doodsoorzaken mogelijkserwijs mee in verband gebracht worden. Maar waarom stierven er destijds dan meer meisjes dan jongens aan deze ziektes? Het lijkt logisch dat zij in de periode 1955-1961 minder weerstand konden bieden aan deze ziektes. Onder normale omstandigheden (1981-1987) stierven zij hier immers veel en veel minder vaak aan. Ik vermoed daarom dat Kosovaarse meisjes ten tijde van de voedselcrisis in Kosovo veel minder en/ of slechter voedsel kregen dan de Kosovaarse jongens. Deze redenering kan ook opgaan voor de geslachtsspecifieke ontwikkeling van de infectieziektes. Hier

stierven in de periode 1981-1987 immers naar verhouding ook veel minder meisjes aan dan in de periode 1955-1961. Tot slot is er ook een duidelijke vooruitgang op het gebied van de kinderziektes geboekt, waarvan het vrouwelijke geslacht eveneens meer geprofiteerd heeft.

Periode 1955-1961*				
Doodsoorzaken	0-1 jaar		1-4 jaar	
	relatieve aandeel	geslachts- index	relatieve aandeel	geslachts- index
tuberculose	1,0%	93	4,5%	113
infectieziektes	15,8%	117	32,6%	141
ziektes aan de luchtwegen	28,6%	111	33,1%	133
spijsverterings- ziektes	11,2%	110	15,2%	135
kinderziektes (petite enfance)	35,9%	101	0,0%	?
Overige	7,5%	103	14,6%	98
Totaal	100%	107	100%	127
Periode 1981-1987**				
Doodsoorzaken	0-1 jaar		1-4 jaar	
	relatieve aandeel	geslachts- index	relatieve aandeel	geslachts- index
infectieziektes	19,3%	102	20,9%	114
ziektes aan het zenuwstelsel	1,2%	90	3,0%	65
stoornissen in de bloedsom- loop	1,7%	104	4,4%	139
ziektes aan de luchtwegen	22,8%	113	24,1%	116
spijsverterings- ziektes	0,6%	40	0,8%	47
kinderziektes (petite enfance)	24,1%	74	5,2%	59
Slecht geregi- streerd	29,6%	113	35,4%	112
Overige	0,7%	117	6,2%	77
totaal	100	100	100%	106

Tabel 5: De ontwikkeling van de belangrijkste doodsoorzaken in Kosovo onder zuigelingen en peuters in 1955-1961 en 1981-1987. Bron: Y. Courbage, 'Surmortalité féminine chez les Musulmans de Yougoslavie: Islam ou culture méditerranéenne?', 317.

*** behalve 1958 en 1959**

**** behalve 1982**

Ik ga er sterk vanuit dat meisjes tegen het midden van de twintigste eeuw minder in staat waren om weerstand te bieden aan ziektes. Het is immers opval-

lend dat Kosovaarse meisjes in de jaren vijftig aan bijna alle ziektes eerder en meer overleden dan de Kosovaarse jongens. In het West-Europese verleden kenden meisjes en vrouwen vaker een oversterfte als gevolg van infectieziekten en ziektes aan de luchtwegen. Het was daarom niet onlogisch dat onderzoekers als Shorter, Henry en anderen geopperd hebben dat meisjes en vrouwen gevoeliger waren voor bepaalde ziektes. De sterke oversterfte onder de Kosovaarse meisjes kan op deze manier echter niet verklaard worden, daar meisjes dan voor min of meer alle soorten ziektes gevoeliger zouden moeten zijn geweest. De vergelijking met de rest van Europa en met name Nederland leert ons echter dat dit niet het geval was. In ons land kenden beide geslachten namelijk een min of meer gelijk niveau en verloop in de meeste doodsoorzaken.³⁰ Meisjes zijn juist beter resistent tegen de meeste ziektes. Desalniettemin moesten ze lange tijd als gevolg van discriminatie in Kosovo vaker en meer sterven dan jongens.

Het is in mijn ogen niet voldoende om voor de verklaring van de oversterfte onder het vrouwelijke geslacht te verwijzen naar de achtergestelde positie van meisjes en vrouwen. Men moet een stap verder gaan en zich afvragen waar de discriminatie op het vlak van de voedselvoorziening, medische verzorging en dergelijke vandaan kwam. Courbage, Rrapi en Islami zochten de oorzaak in een traditionele cultuur die volgens de eerstgenoemde auteur onder de Albanezen in Kosovo vanwege het politiek isolement was blijven voortbestaan. Rrapi opperde evenwel dat de traditionele mentaliteit kenmerkend was voor het Kosovaarse dorp. Deze gedachte ligt in lijn met de ideeën van Stephan Klasen, die in een artikel heeft laten zien dat oversterfte onder, in dit geval, Duitse vrouwen inderdaad een ruraal fenomeen was.³¹ Frans van Poppel bevestigde deze gedachte voor Nederland in zijn inaugurele rede. Hierin toonde hij aan dat de oversterfte onder Nederlandse meisjes in de tweede helft van de negentiende eeuw zich beperkte tot het agrarische zuidoosten van het land.³² Kennelijk blijven traditionele opvattingen, langer op het platteland bestaan. Wanneer dit laatste het geval is, moeten we de oorzaak van het langer blijven voortbestaan van de oversterfte onder meisjes en vrouwen in Kosovo in vergelijking met Nederland en de rest van Europa toeschrijven aan de instandhouding van een traditionele cultuur op het platteland. Waarom deze cultuur op haar beurt in Kosovo langer bleef voortbestaan dan in de rest van Europa moet te maken hebben met het achterblijven van een aantal ontwikkelingen. Om deze ontwikkelingen in beeld te krijgen vergelijken we Kosovo en Nederland in de tweede helft van de twintigste eeuw op sociaal-economisch vlak met elkaar. De economische verschillen behandel ik omdat modern onderzoek heeft aangetoond dat een traditio-

•

³⁰ Wolleswinkel-Van den Bosch, Looman, Van Poppel en Mackenbach, 'Cause-Specific Mortality Trends', 773.

³¹ Klasen, 'Bargaining, and Intrahousehold Resource Allocation'.

³² Van Poppel, *De 'statistieke ontleding van de dooden'*, 19.

nele mentaliteit pas dan wordt doorbroken wanneer er grote veranderingen op het economisch vlak worden geboekt.³³ De verschillen op het economisch vlak vinden vervolgens weer hun beslag in de sociale verhoudingen waarin de cultuur zich uit en wordt voortgedragen.

In economisch opzicht genoot Nederland, evenals de rest van Noordwest-Europa in de decennia die volgden op de Tweede Wereldoorlog een sterke bloeiperiode. In Kosovo, dat ten oosten van het IJzeren Gordijn lag, stootte de collectivisering die onder het communistisch regime plaatsvond, op grote weerstand onder de Albanese bevolking en al snel ging het achteruit met de economie.³⁴ De drastische afname van de graanproductie in 1949, 1951 en 1953 en de daaruit voortkomende serieuze voedseltekorten zijn indicatief voor de misere ontwikkeling van de economie.³⁵ Ook in de daaropvolgende decennia was er geen echte groei waar te nemen. Kosovo bleef in economisch opzicht het minst ontwikkelde gebied in het voormalige Joegoslavië. Er vond nauwelijks industrialisering en urbanisatie plaats, een zeer groot deel van de bevolking bleef analfabeet en de werkloosheid lag op een hoog niveau.³⁶ Alle wegen naar de moderniteit waren zodoende afgesloten.

Kosovo kende nog lange tijd een subsistentie-economie, terwijl in Nederland al enkele eeuwen geleden een moderne geldeconomie was ontstaan. In Kosovo hield men vast aan een familiesysteem dat eeuwenlang typisch was geweest op de Balkan, maar als gevolg van de economisch en demografische modernisering elders in die regio van Europa nagenoeg was verdwenen: de *extended family*, oftewel de Zadruga.³⁷ Volgens Rrapi was het voortbestaan van de uitgebreide familiehuishouding in Kosovo onder de ongunstige economische ontwikkelingen niet alleen *lichter* maar in veel gevallen zelfs *existenzsichernd*.³⁸ Kosovaren klampten zich vast aan de Zadruga om de moeilijke economische situatie het hoofd te kunnen bieden. In dit familiesysteem, dat men name op het platteland bleef voortbestaan, wordt evenwel geen rekening gehouden met de behoeften van individuen.³⁹ Alles geschiedt in naam van het collectief en het

•

³³ Theo Engelen heeft dit in zijn proefschrift over de vruchtbaarheidsdaling in Limburg op overtuigende wijze aangetoond. Hij liet zien dat de economische modernisering de traditionele mentaliteit ten aanzien van het menselijk voortplantingspatroon uiteindelijk doorbrak. Zie T. Engelen, *Fertiliteit, Arbeid, Mentaliteit - de vruchtbaarheidsdaling in Nederlands Limburg 1850-1960*.

³⁴ Rrapi, *Die albanische Großfamilie*, 12.

³⁵ N. Malcolm, *Kosovo - A short history* (Oxford 1998) 320.

³⁶ Rrapi, *Die albanische Großfamilie*, 13.

³⁷ Volgens Karl Kaser vielen alle economisch onderontwikkelde gebieden op de Balkan tijdens het eerste vijftienden plan min of meer samen met het verspreidingsgebied van de Zadruga en Kosovo behoorde zonder twijfel tot de minst ontwikkelde gebieden. Zie: K. Kaser, *Familie und Verwandtschaft auf dem Balkan. Analyse einer untergehenden Kultur* (Wenen 1995) 429 en 432.

³⁸ Rrapi, *Die albanische Großfamilie*, 13.

³⁹ Ibidem, 133.

vrouwelijke geslacht wordt hier het hardst door getroffen, met name meisjes en jonge vrouwen, daar zij de laagste sociale status binnen de familie genieten. Dit was onder andere het gevolg van het patriarchale systeem dat de Kosovaarse *extended family* kenmerkte en waarin het vrouwelijke geslacht een ondergeschikte positie had ten opzichte van het mannelijke geslacht. Meisjes en vrouwen zijn doorgaans analfabeet en verrichten niet alleen taken die door mannen als minderwaardig of zelfs ontrend worden beschouwd, zij hebben ook veel minder rechten en worden buiten het besluitvormingsproces van de familie gehouden.⁴⁰ Bovendien beschikken vrouwen niet over eigen vermogen, wat ten koste gaat van hun onderhandelingspositie binnen het gezin.⁴¹ Alle vermogen binnen de *extended family* is collectief eigendom en wordt beheerd door de familieraad waar vrouwen geen deel vanuit kunnen maken.

Rrapi beschreef de positie van de vrouw binnen de uitgebreide familiehuishouding als volgt: "Sie [de Albanese vrouw binnen de *extended family*] entscheidet nicht über die Ausbildung der Kinder, über die Abwanderung des Mannes in Tätigkeitsbereiche außerhalb des Haushaltes, über die Beschäftigung ihrer Kinder, über den Ankauf verschiedener Gebrauchsgegenstände für die Familie, über die Entlehnung von Geräten oder über materiellen Fragen. Sie leben also um zu arbeiten, Kinder zu gebären und allen Personen männlichen Geschlechts gehorsam zu sein."⁴²

In dit licht bezien is het vreemd dat Rrapi zelf niet de koppeling heeft gelegd tussen de *extended family* en de oversterfte onder het vrouwelijke geslacht. Het is geen toeval dat zowel oversterfte onder meisjes en vrouwen en de uitgebreide familiehuishouding in Kosovo zijn blijven voortbestaan, terwijl beide fenomenen elders op de Balkan verdwenen zijn. De *extended family* houdt de patriarchie in stand en vice versa. De patriarchale verhoudingen zijn ten koste gegaan van de gezondheidssituatie van de Kosovaarse meisjes en vrouwen. Niet voor niets klaagden Albanese mannen dat het met name vrouwen waren die voor het uiteenvallen van de *extended families* verantwoordelijk waren.⁴³ In de kerngezinnen genieten vrouwen immers een veel betere positie. Wanneer de uitgebreide familiehuishouding uit elkaar valt, zijn zij het, die hun machtspositie binnen de kleinere familie-eenheid sterk zien stijgen, ook al zijn ze zoals Berit Backer opperde nu op zichzelf gesteld. Dit laatste geldt immers ook voor hun echtgenoot.

Berit Backer liet in haar antropologische studie naar de overgang van de *extended families* naar kerngezinnen in het Kosovaarse dorp Isnig een veertigjarige Kosovaarse vrouw aan het woord over haar ervaringen in een Albanese Zadruga in de jaren vijftig: "When I came as a bride, I was 17. I knew

•

⁴⁰ Ibidem, 83.

⁴¹ Vergelijk: Klasen, 'Bargaining, and Intrahousehold Resource Allocation', 463

⁴² Rrapi, *Die albanische Großfamilie*, 131.

⁴³ Ibidem, 131.

nothing about the household to which I was sent, but I had heard that it was a large [extended family] and prosperous one... To go as a bride is bad enough, but additionally, I was ill, my arm was swollen and I felt terribly embarrassed. I didn't dare to look up at all. My trousseau was also very meagre and large households pay less to equip incoming brides. It was sufficient security for the future, that the family was well off. I can tell you that life as a young bride in a large, wealthy family is not an enviable position. The men eat well and can sit in the guestroom. The women receive very little. In smaller families [kerngezinnen] women receive a share of the income, but in the larger ones we only received food. I had to provide everything for the children, my husband and myself. A neighbour got hold of a Singer sewing machine and I was allowed to use it and worked a great deal on that machine. Long into the night we sewed bridal dresses and other garments. We were so tired, you couldn't believe it. And no one even thought of giving us young women a little more food or some material. The older women had an easier time as their adult sons gave them a little extra now and then, but the young ones were absolutely helpless..."⁴⁴

Hoogstwaarschijnlijk moeten we in de *extended family* en het patriarchaat de belangrijkste oorzaak zoeken voor de oversterfte onder het Kosovaarse vrouwelijke geslacht. De uitgebreide familiehuishouding vormde een bron van discriminatie voor de Albanese meisjes en vrouwen. De beschrijving van de positie van de vrouw en de geciteerde getuigenissen uit het werk van Berit Backer gaven immers aan dat vrouwen in de Zadruga onder zeer slechte omstandigheden leefden. Het enige waarop zij konden rekenen was voedsel en zelfs dat kregen zij in onvoldoende mate. Rechten en bezit hadden ze niet, plichten des te meer. Zodra een vrouw evenwel ouder werd steeg haar positie binnen de familie enigszins. Dit verklaart waarom de oversterfte onder het vrouwelijke geslacht zich met name onder de vijftwintig jaar had geconcentreerd. De oudere vrouwen konden op de steun van hun zonen rekenen, waardoor zij minder 'hulpeloos' waren dan hun jongere geslachtsgenoten.

De afname en uiteindelijke verdwijning van de oversterfte onder Kosovaarse meisjes en vrouwen moet verband houden met het uiteenvallen van steeds meer extended families in de loop van de tweede helft van de twintigste eeuw. De sociale positie van vrouwen steeg binnen de kleinere familie-eenheden en daarmee kwam er langzaam maar zeker ook een einde aan de oversterfte onder Kosovaarse meisjes en vrouwen.

Het uiteenvallen van de *extended families* had economische achtergronden. Het heeft te maken met de overgang van een subsistentie-economie naar een moderne geldeconomie. Deze transitie zorgde ervoor dat steeds meer fami-

•

⁴⁴ B. Backer, *Behind Stone Walls - Changing household organization among the Albanians of Kosova* (Peja 2003) 99.

lieleden hun brood verdienden met niet-agrarische bezigheden. Zij, die buiten het eigen familieverband een eigen inkomen verdienden, brachten niet zelden veel geld binnen, waarover echter de gehele familie gemeenschappelijk kon beschikken. Dit werd niet zelden als oneerlijk beschouwd en zorgde voor twist binnen de Zadruga. Uiteindelijk vielen er hierdoor steeds meer uitgebreide familiehuishoudingen uit elkaar. Zij maakten plaats voor kerngezinnen, zoals die als gevolg van de economische modernisering elders op de Balkan reeds decennia eerder waren gevormd.

De veel hogere oversterfte in Kosovo dan in Nederland (en de rest van West-Europa), kan worden toegeschreven aan het feit dat kerngezinnen in Nederland altijd de norm zijn geweest. Dergelijke sterke patriarchale systemen, die de uitgebreide familiehuishouding met zich meebracht, hebben wij in het Nederlandse verleden nooit gekend en zodoende genoten Nederlandse meisjes en vrouwen steeds een betere positie dan hun Kosovaarse tegenhangers, waardoor de oversterfte onder hen in het verleden een kleinere omvang kende.

Conclusie

Mijns inziens kan het geen toeval zijn dat zowel oversterfte onder het vrouwelijke geslacht als het patriarchaat en de Zadruga in de tweede helft van de twintigste eeuw in Kosovo bleven voortbestaan, terwijl deze fenomenen elders op de Balkan tot het verleden waren gaan behoren. Het patriarchaat en de extended family hebben ervoor gezorgd dat de leefomstandigheden van Kosovaarse meisjes en jonge vrouwen buitengewoon slecht waren. Excessief hard werk, slechte voedselvoorziening en een beperkte toegang tot de gezondheidszorg lijken verantwoordelijk te zijn geweest voor de slechte gezondheidstoestand onder het vrouwelijke geslacht, die resulteerde in een zeer hoge sterfte. Bovendien is het opvallend dat het geleidelijke verdwijnen van de Zadruga in Kosovo gepaard ging met de overgang van oversterfte onder vrouwen naar oversterfte onder mannen.

Ik heb in dit artikel gepoogd aannemelijk te maken dat de Zadruga en het patriarchaat in het verleden geleid hebben tot een 'onnatuurlijk' hoge mortaliteit onder Kosovaarse meisjes en jonge vrouwen. Verder onderzoek op micro-niveau zal nodig zijn om te bewijzen dat er daadwerkelijk een verband tussen de uitgebreide familiehuishouding op de Balkan en de oversterfte onder meisjes en vrouwen bestaat heeft. Bovendien zal onderzocht moeten worden of de extreem hoge sterfte onder het vrouwelijke geslacht zich inderdaad beperkte tot de Albanese bevolking op de Balkan. Kosovaarse Serven kenden namelijk ook uitgebreide familiehuishoudingen in Kosovo. Het is echter nog maar de vraag of zij ook met dit 'onnatuurlijke' fenomeen geconfronteerd werden. Mocht dit niet het geval zijn, zal verder onderzoek gedaan moeten worden om de afwijkende

leefwijzen binnen de Albanese Zadruga in kaart te brengen. De speurtocht naar de oorzaken van de oversterfte onder Kosovaarse meisjes en vrouwen is dan ook nog niet ten einde. •

Paul Puschmann is onderzoeksmasterstudent Historische Wetenschappen met een specialisatie in de Historische Demografie. Momenteel houdt hij zich bezig met migratie van het Marokkaanse platteland naar Casablanca gedurende de twintigste eeuw. Zijn scriptie zal een systematische vergelijking tussen de vruchtbaarheidsdaling in Nederland en Marokko omhelzen.

(Advertentie)

Pen Shop

**Van Welderenstraat 40
Nijmegen
Tel. 024-3229032**